

Dési János

*„Senkit és semmit nem képviselek,
legfeljebb magamat, a történetírást,
ahogy én képzelem”*

Varga László történész-levéltáros vázlatos pályaképe

A közlemény, amely oly sokunkat szíven ütött, ennyi: Varga László történész, levéltáros életének 68. évében tragikus hirtelenséggel elhunyt.

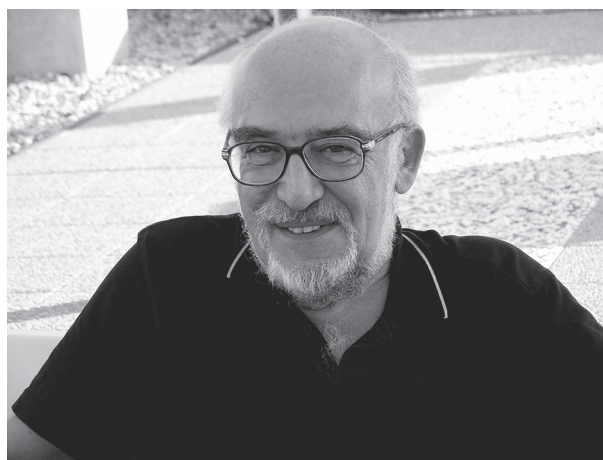
Varga Laci elsősorban a barátunk volt. Felnézünk rá tudása, bölcsessége, kimért humora miatt. Másodsorban afféle mesterünk, aki, miközben a viszkisüveg lassan ürült közöttünk, elmagyarázta, minek hol nézzünk utána. Ki fontos és ki lényegtelen szereplő a történelem színpadán.

Ma sokan a hatalmasok közül azt gondolják, hogy a történelem csak arra való, hogy mai tetteiket igazolják. S mindig akadnak ehhez udvari történészek, akik állásért, tanszékért, múzeumért, intézetigazgatói posztért készségesen kiszolgálják az igényeket. Méretre igazítják a történelmet, és hozott anyagból is dolgoznak.

Am Varga László azt vallotta, hogy csak akkor alakulhat ki demokratikus közélet egy országban, ha annak lakói határozottan és bátran szembenéznek azzal, mi minden és miért történt korábban. Sokakat zavart ez, mennyivel jobb például a titkoszolgálati iratokat zsarolásra fölhasználni – és ezért zárolni –, mint pontosan hozzáférhetővé tenni.

De nemcsak a megismerhetőség lehetőségéről van itt szó – még ha Varga közéleti tevékenységének talán ez a legismertebb része. Hanem arról is, hogy a végül hozzáférhető forrásokat hogyan értelmezzük, mit tudunk meg azokból, hogyan helyezük el a nagyobb összefüggések rendszerében. És ő a kötetiben nagyszerű példáját adta annak, hogy igenis érthetővé lehet tenni egy régebbi kor ma már nehezen átlátható összefüggéseit.

És még valami. A történelem – a történetek sora, amit szerencsém volt tőle meghallgatni – emberi sorsok története. Igen, az ügynök is ember, és oka van annak, hogy miért súgja be társait, a halálra üldözött zsidónak is élete, sorsa volt valamikor, nemcsak egy

szám, ami maradt esetleg utána. Vagy az ötvenhatos forradalom résztvevői is mind más és más utakon jutottak el oda, hogy azt mondja róluk az utókor: 56-os résztvevők. Sorsok, életek, tragédiák.

Mert a huszadik század magyar történelme nagyjából a tragédiák története is.

S bár egyszer így fogalmazott: „Nem válhatok azonossá sem a tettessel, sem az áldozattal. Nekem a krónikát kell írnom”¹ – pályafutása során mégis csak tudta, ki mellé kell állnia.

Öntörvényű volt, sokszor makacs, nem izgatták a „magasabb szempontok”. Ha egy általa fontosnak tartott ügybe belekezdett, nem könnyen szállt le róla. Ahogy egy beszédében fogalmazott: „*Én senkit és semmit nem képviselek, legfeljebb magamat, a történetírást, ahogy én képzelem.*”² Legfontosabb vezérlőelve a nyilvánosság volt. Harcolt levéltárakkal, levéltárosokkal, de a politikusokkal, döntéshozókkal is – ha úgy tapasztalta, és gyakran tapasztalta úgy, hogy saját, önös céljaik érdekében zárják el a közösséget saját történelmétől.

Ezért nemcsak szakmunkákat írt, de közéleti publicisztikája is igen jelentős. A következőkben alapvetően inkább erre támaszkodunk, a személyes reflexiók okán.

Viselt tisztségeket, a vezette a Fővárosi Levéltárat, igazgató volt a Páva utcai Holokauszt Emléközpontban, tanított, sokat írt. De elsősorban taníthatatlanul hitt abban, hogy az igazság megismerhető, ha meg akarjuk ismerni.

„Nekem a történelem nemcsak kenyerem (mit tagadjam, belőle élek), hanem az életem, hiszek a hasznosságában. A morális hasznában. Nem azért írok, hogy nemzetem okuljon belőle, hanem mert a múlt feltárása nélkül félttem a jövőt. Nem azért, mert mindaz, amiről írtam – fasiszta és kommunista diktatúra –, megismétlődhet (a történelem sohasem ismétli magát, a vörös terror is egészen más, mint a fehér), hanem mert mi, én leszek szegényebb, ha nem tudom.”³

Varga Lászlóra emlékezünk.

Ebben az írásunkban most csak vázlatosan van lehetőségünk Varga igen összetett és sokrétű munkásságát bemutatni, nem elhallgatva azt, talán később lesz lehetőség az alaposabb pályakép felrajzolására is. Nem szólunk az ötvenes évekkkel kapcsolatos kutatásairól és közéleti – elsősorban az iratnyilvánosságért, a „magyar Gauck Intézetért” való – küzdelméről, írásairól, pereiről, pályázatairól sem. Pedig ezeken a területeken is jelentős életművet hagyott hátra, példát mutatva abból, hogy a tudomány emberének milyen fontos szava lehet közéleti kérdésekben

Egy alaposabb életútírásban az áttekinthetőség kedvéért Varga életművét először is két csoportra oszthatnánk.

A történészire és a közéletire. Természetesen a „közéleti” is alapvetően szakmájához, a történelem- és a levéltári tudományokhoz kötődött, például, amikor a Fővárosi Levéltár vezetőjeként kiharcolta a normálisabb feltételeket az intézmény működtetéséhez, vagy az úgynevezett „iratfelmérő” bizottságban, amikor a diktatúra titkosszolgálatának működését igyekezett feltárni.

1995-ben ő vezette a Belügyminisztérium iratait feltáró bizottságot, s 2007–2008-ban részt vett abban a szakértői bizottságban, amely a legteljesebb jelentést készítette el, és a legátfogóbb javaslatot fogalmazta meg az állambiztonsági iratok kezelésével, hozzáférhetővé tételével kapcsolatos feladatokról. Más kérdés, hogy aztán az egyébként egymással élesen szembenálló politikai erők, ebben a kérdésben összefogva, miként szabotálták el a javaslatokat.

Történészként foglalkozott a dualizmus kori bur-

zsoázia kialakulásával, benne különösen a zsidó burzsoázia s a Weiss Manfréd családjának történetével; 1986-tól kezdte el kutatni ötvenhat történetét, s abban is különösen a munkástanácsokban résztvevők sorsát, valamint az 1945–1956 közötti politikai pereket; a holokauszt kutatójaként is komoly eredményeket ért el – s mintegy „mellesleg” létrehozója volt az auschwitzi magyar pavilon kiállításának⁴ –, később a Páva utcai múzeum egyik vezetői posztját vállalta el, bár ezt később élete egyik legnagyobb szakmai tévedésének nevezte. Foglalkozott a magyarországi antiszemitizmussal és Budapest történetével is. A nagyközönség talán leginkább a pártállami titkosszolgálatok működésével kapcsolatos munkásságát ismerte, hiszen ezzel a témával igen sokszor szerepelt tévékben, rádiókban, újságok interjúiban. Nemcsak mint történész, hanem mint olyan, a témát jól ismerő ember, aki szembe mert és tudott szállni a titkosszolgálatokkal a múlt megismerhetősége érdekében. (Például 2001-ben, négy év jogi csatározása után pert nyert a titkosszolgálatokkal szemben, amelyek szakhatóságként megtiltották volna, hogy tanulmányozza az 1948 előtti a nyugati magyar emigrációra vagy a Honvéd Vezérkar 1945 előtti hírszerző és kémelhárító részlegének a tevékenységére vonatkozó iratokat.)⁵

Mint írta, „a rendszerváltás nem rögtön és nem önmagától vezetett a levéltárak megnyitásához. Ugyanazok a levéltárosok, akik korábban a párt érdekeire, a titkos utasításokra hivatkozva tagadták meg a kutatást (ez volt a dolguk), most ugyanezt tették a személyes adatok védelmére hivatkozva.”⁶

S Varga rendíthetetlenül küzdött tovább a nyilvánosságért, a kutatói felelősség érvényesüléséért. Nem azt hirdette, hogy mindent azonnal és kritikátlanul napvilágra kell hozni, hanem azt, hogy a kutatók felelős emberek, akik képesek értelmezni, értékelni, kritikával illetni, s így publikálni a történelmi dokumentumokat.⁷

VAN-E ÉRTÉKSEMLEGES TÖRTÉNETÍRÁS?

Történészként leginkább a közelmúlt eseményei, a huszadik század diktatúráinak működése, az abban szereplők lehetőségei, mozgástere érdekelt.

„Az első egyetemi tanév egyik legelső szemináriumán kérdezte Kákossy professzor, az ókor már akkor neves szakértője, mely korszaka a történelemnek érdekel minket a legjobban. Persze mindenki az ókort választotta, egyedül én lógtam ki a sorból, amikor meglehetősen udvariatlanul azt felel-

tem, hogy minél régebbi, annál kevésbe. Három évvel később, 1970-ben, még mindig meg voltam arról győződve, hogy tizenöt éven belül (na jó, legyen tizenöt év múlva) a kommunista korszak politikai pereit fogom kutatni. Az államvizsgán már tisztában voltam naivitásommal. Majd, amikor valóban történésszé lettem, pontosabban, mint ilyen helyezkedtem el, tudatosan választottam azt a legújabb kort, amikor még nem létezett kommunista párt. Így kötöttem ki – kényszerűen – az Osztrák–Magyar Monarchia korszakánál.”⁸

Egy vitacikkében először Gyáni Gábor kollégáját idézi arról, hol is a történész helye a történelemírásban. „Mondhatnám – akár őt idézve –, hogy pontosan ott, ahol egykor a nagy előd Leopold von Ranke meghatározta: az elefántcsonttoronyban. Hogy kizárólag akkor művelheti tisztességesen a szakmáját, ha kellő távolságból, s ami még fontosabb: kívülről figyeli értekezése tárgyát, mint holmi bogarat a nagyító alatt. (...) Persze akadt elvétve, aki olvasta Blochot, de tőle is csak arra nyert biztatást, hogy a történész tartson megfelelő távolságot értekezése tárgyától. Az egyik legnagyobb bünt akkor követi el, ha visszavetíti a következményeket az előzményekre, amit aztán úgy fogalmaztam meg magamnak, hogy a történész azért mégsem tehet úgy, mintha nem ismerné a történet folytatását. Hosszú ideig elintéztem ezt a kérdést azzal, hogy a történész moralitása témaválasztásában rejlik.

Ilyen moralitásnak (»alámerülésnek«) véltem, amikor bő harminc éve a dualizmus koránál kötöttem ki, de azt is, amikor vagy tíz évvel később (már a céh tagjaként) óvatosan átnyergeltem az '50-es évekre, azon belül is idővel kimondottan '56-ra, vagy próbáltam értekezni (inkább csak külföldön) olyan nem igazán kurrens témákról, mint amilyen a holokauszt. (...) Csak hát Ranke és Bloch óta végigsöpört rajtunk két iszonyatos diktatúra, annak mindkét európai változata, amelyek történelméről mégsem lehet ugyanolyan »értéksemlegesen« az elefántcsonttoronyból értekezni, mint a dualizmus évtizedeiről.”⁹

Varga történészként sem élt elefántcsonttoronyban. Témaválasztásai kifejezetten merészek, az adott korban már-már provokálóan bátornak bizonyultak. Kutatási területei értékrend-választást is jelentettek, s egyúttal a rá jellemző fáradhatatlan igazságkeresést és kimondást.

Mestere, Hanák Péter halálakor írt nekrológiájában így fogalmazott: „Mi, történészek, elfuserált politikusok vagyunk, nincs tere a tisztességes politikának, ezért – jobb híján – tisztességes történészek próbálunk lenni.”¹⁰

Az 1970-es évek végén, a „Vörös Csepelen” dolgozva arról értekezni, hogy Weiss Manfréd – a kapitalista, kizsákmányoló, a háborús nyereszkesedő a kor bulvártörténelemszemlélete szerint – maga volt a „csepeli csoda”, vakmerő húzás. Utólérhetetlen fejlődés, szociális érzékenység, és kemény munka. Aztán a nyolcvanas években ötvenhatal foglalkozni, vagy a holokauszt eltagadott történelmével – szintén önmagában is bátor tett volt, ahogy a pártállami titkosszolgálati rendszer megismerése is.

Miért Csepellel, a Weiss Manfréd-gyár történelmével, a dualizmus ipartörténetével kezdett el Varga foglalkozni? Ennek is köze van igazságkereső természetéhez. Hiszen korábban elsősorban nem ez érdekelt, kényszerből fordult a téma felé.

A kalandos sztorit sokszor mesélte, többször meg is írta,¹¹ élete fontos epizódjának tartotta. Röviden most legyen elég annyi, hogy harmadéves korában csatlakozott a bölcsészkar Studium Generale szervezethez, amely fiatalokat készített fel a felvételire. Csakhogy milyen fiatalokat? A hivatalos politika szerint a fizikai munkások gyermekeit, míg Vargáék szerint a „hátrányos helyzetűeket”. De „proletárdiktatúrában” lehet e „hátrányos helyzetű” az uralkodó osztály tagja? Ma már kevésbé érthető ez a vita. Akkor azonban nagyon jelentős egyetemi küzdelmeket indukált, s komoly repressziókat hozott, még akkor is, ha „nagyon tudatosan, eltökélten, de a »rendszeren belül« kívántunk maradni, nem megdönteni, hanem átalakítani, igazságosabbá, sőt, kimondottan igazságossá akartuk tenni.”

Persze nem dicséretet és elismerést kaptak, hanem óriási botrány lett mindebből a kádári Magyarországon. Vargáékat – mint később, a titkosszolgálati ügyek kutatójaként ezzel szembesült – bizalmas nyomozás alá vonták a „Kutatók fedőnevű ügyben”.

S bár igazán érdemi, kompromittáló dolgot nem tudtak róluk összeszedni, a kor „szokásainak” megfelelően, az ügy lezárásakor, a megfigyelés végén Vargát például megpróbálták ügynöknek beszervezni. Rögtön anticionista vonalra, Frankfurtba küldték volna, „merthogy azok a fránya cionisták már a legfelsőbb vezetésbe is beépültek. (...) Persze az is felrémlett, hogy az elvtársak ajánlatukkal éppen lezsíróztak, pontosabban (ők) »jó« (nem »cionista«) zsidónak vélték. Vagy ki tudja, mi a fenét gondoltak rólam.”

Varga nem vállalta a megbízatást. Meg is lett mindennek az eredménye. Noha tehetséges, elhivatott szakembernek tartották, nem kapott munkát, bár korábban úgy volt, „bent maradhat az egyetemen”, vagy a Munkásmozgalmi Múzeumban kap könyvtárosi állást. Ám hirtelen mindenhol el-

küldték. Fordításból, tolmácsolásból, történészi segéd munkákból tartotta fent magát, mígnem 1973 januárjában a „szervek” „már nem akadályozták meg, hogy alámerülésem jegyében elhelyezkedjek a Csepel Vas- és Fémműveknél.”¹²

Itt a Számítástechnikai Intézet keretében működő Társadalomtudományi osztály munkatársa lett, amely részleget valójában a nagyhatalmú Csepel Művek pártbizottságának agitprop osztálya irányította. Közvetlen főnökei máshová már nem különösebben kellett, leszerelt pártberek voltak. A most megjelent, 1980-as kandidátusi disszertációjának utószavában Varga úgy idézi fel, hogy itt világosodott meg, hogy olyan korszakkal kell foglalkoznia, „amikor még nem léteztek kommunisták és deményisták, így esett a választásom az I. világháború előtti évekre.”¹³

Azért nem minden csapdát tudott kikerülni. A pártbizottság például cikket rendelt tőle Marx születésének a 155. évfordulójára. Varga úgy szerkesztette meg a cikket, hogy egy rész Marx életéről, a következő az általa inspirált gondolatokról szólt, egymást váltogatva. Az utolsó idézet Szakasits Árpádtól való volt, miszerint nem elég a munkásoknak szebb jövőt ígérni, hanem napi megélhetésükről is gondoskodni kell.

A helyi hatalmasságokat nem az áthallás zavarta, hanem Szakasits, aki szociáldemokrata volt. A részt kihagyták a cikkből, mire Varga levette róla a nevét.

Csepelen Vargának, az idegen közegben, nehéz élete volt. Sok vitával, konfliktussal. Menekülni utnak az jött be, hogy jelentkezett „aspirantúrára”, azaz arra, hogy elkészítse kandidátusi dolgozatát. A felvételin korábbi tanára, Szabad György elnökölt, akivel ugyan másként ítélték meg a dualista állam gazdasági berendezkedését, ám Szabad méltányolta a jelölt szakmaiságát.

Így 1975. szeptember 1-től Varga a Történettudományi Intézetben Hanák Péter kezei alatt kezdett el dolgozni.

„A Történettudományi Intézetben, Hanák mellett tanultam meg a szakmát. Azt is, hogy nem a kollegáknak írunk, nem középiskolás fokon, hanem népnek és nemzetnek. Ez a mi hivatásunk.”¹⁴

Hanák-nekrológiájában így fogalmazott: „Hanák Péter mindent tudott, amit a történelemtudományról, a történelemtudományról tudni lehetett, de (...) még valamit tudott: a tudomány sem kortalan, értelme akkor van, ha nem az örökkévalóságnak, hanem a saját korának, kortársainak szól.”¹⁵

Varga egész életművében ezt a szerinte hanáki tanítást követte. A saját korának szólt, mint „elfu-
szerált politikus”.

A „CSEPELI CSODA” ÉVEI

Közben készült kandidátusi disszertációja a „csepeli csodáról”. A dolgozat első munkahelyi vitájára a Történettudományi Intézetben került sor, ahol Ránki György komoly fenntartásait hangoztatta. Ránki, korábban, Berend T. Ivánnal együtt jelentős könyvet írt a magyar gyárpar 1900–1914 közötti korszakáról. Ránki fő kifogása szerint a vállalat történetének csúcspontja nem az első világháború előtti korszak volt, sőt, még csak nem is a szocialista nagyiparé, hanem a két háború közötti időszak. Varga szerint, viszont, a gyár kitűnő vezetői, a „Korbulyok”, Károly és János Weiss Manfréd válságstratégiáját alkalmazva vitték újra és újra sikerre az óriásira nőtt céget, vagyis nem csak szinte a semmiből teremtett egy világvállalatot, de olyan válságmenedzselési technikát dolgozott ki, amelyet – amíg hagyták – cégvezető utódai is sikerrel alkalmaztak.

„Maga a védés 1980 júniusában¹⁶ felemelő és megtisztelő volt. Egyik opponensem, Vörös Károly szerint új műfajt teremtettem Magyarországon, üzemtörténet helyett a vállalkozás történetét írtam meg.”¹⁷

Varga disszertációjának lényege aztán, a vállalkozó szellemű lap történetében is szokatlan módon, hat egymást követő folytatásban jelent meg a korszak legszabadabb szellemű hetilapjában, a Vince Máttyás vezette *HVG*-ben.

A kritika sem maradt el. Meglepő módon a nyolcvanas évek elején a kétségtelenül kormánylap *Magyar Hírlap* szerzője, Varga József egész oldalas cikkben kérte számon a szerzőn – és *Az Onedin család* című népszerű tévésorozat alkotóin – Marxot és az osztályharcot.¹⁸

Varga László, mintegy válaszul, írt egy cikket a burzsoázia nagy nemzedékéről. A kor egyik fontos, kritikus szellemű folyóiratába, a *Valóság*ba szánta. A szerkesztő Sükösd Mihály azt kifogásolta, hogy szerinte csupa zsidóról van a cikkben szó. Az írás végül „A hazai nagyburzsoázia története” címmel jelent meg – s Varga a szerkesztő megnyugtatóként kiemelte, hogy a dolgozatában szereplő Dreher és Haggemacher nem volt zsidó.¹⁹

A kor szokásai szerint a megvédett disszertációt az Akadémiai Kiadó könyvben is kiadta. Varga nagy fájdalommal volt, hogy az övét végül, bár pontos okát ennek sosem adta senki, törölték a kiadási tervből. Talán meglehetősen más hangon szólt a burzsoázia nagy nemzedékéről, mint az akkoriban szokás volt. Ugyan azt már mindenki látta, hogy a tervgazdaság zsákutca, de komoly tudományos embernek még nem nagyon nézték el azt, ha arról ér-

tekezik, hogy a piacgazdaság kifejezetten működőképes rendszer tud lenni.

Már egy 1983-as közleményében hosszan fejtegette azokat a történelmi előzményeket, amelyek ahhoz vezettek, hogy a korábban a társadalom periferiájára szorított zsidók közül jó páran a jogfosztó jogszabályok enyhülésével teret nyertek a kereskedelemben, majd az iparban is. A Weiss nagypapa, Baruch még leginkább egyszerű falusi vándorkereskedő volt, aki később Pesten már pipakupakokkal is foglalkozott, fiai szilvalekvár-kereskedéssel kezdtek. S az unokák pedig már Magyarország legjelentősebb ipari üzemét hozták létre.²⁰

(Varga a Weiss családról alapvetően ipartörténelmet írt. Nem különösebben foglalkozott főszereplőinek lelki-vallásos életével. Bár erről is vannak információk, idézzünk most csak az érdekesség kedvéért fel egy részletet egy *Múlt és Jövő*-ben megjelent interjúból, amelyik Weiss Manfréd unokájával, Mauthner Gabriellával készült: „Weiss nagypapa azt mondta a lányának: egy ember, aki elhagyja a vallását (azaz Zsófia édesapja), az nem egy karakter. Úgyhogy nemcsak azt kifogásolta, hogy a leendő veje nem zsidó, hanem azt is, hogy megváltoztatta a vallását. Ettől függetlenül maga Weiss Manfréd nem volt vallásos. Tartotta az ünnepeket, a zsinagógában is volt valami szerepe; de a gyermekeit nem erőltette vallásos neveléssel.”²¹

Időközben Varga kutatói pályája más irányt vett, egy újabb „rázós témába” fogott, 1986-tól az ötvenhatos Munkástanácsok sorsa érdekelte elsősorban, s bár pár fejezet folyóiratokban megjelent a Weiss Manfréd-ról, a kötet újra csak 2016-ban került ismét elő. Ekkor Varga nagy lendülettel kezdett bele a kézirat leporolásába, sokat dolgozott vele, büszke volt rá, hogy ha jó harminc év késéssel is, de megjelenik. Szomorú, hogy az ő közreműködésével létrejött új fővárosi levéltár nagytermében, telt ház előtt tartott bemutatót már nem élhette meg.

A HOLOKAUSZT KUTATÓJA

Varga László terjedelmes életművének fontos részét képezik a holokauszttal kapcsolatos kutatásai, amelyről most részletesebben szólunk.

Mindez sok szempontból támaszkodott korábbi szakmai tapasztalataira. Ahogy egy interjújában fogalmazott erről:

„Megítélésem szerint a hagyományos történetírást – magamat ide sorolnám, aki a pályámat a dualizmus korával, Weiss Manfréd családjának és iparmágnási ténykedésének kutatásával kezdtem –

az asszimiláció bűvölete jellemezte. Kezdő történetészként számomra nem volt kétséges, hogy az asszimiláció egyértelműen pozitív és nagymértékben előrehaladott folyamat volt, igazi felmutatható érték. Ebből alakult ki az a képzet, hogy az I. világháborúig tartó időszak valamiféle aranykor volt, ami annyiban mindenképpen jogos, hogy a magyar történelem markánsan felfelé ívelő szakasza volt, amiből korábban nem volt túlságosan sok. Az általánosan elfogadott nézet szerint ez a szárnyalás tört meg a világháborúval, a bukott forradalmakkal, jött a hirtelen váltás, az antiszemita kurzus, de még ezt is valahogy leválasztották a magyar holokausztról, mint egyfajta extrém végletet, amely kizárólag a német megszálláshoz kötődik. Ma már viszont úgy vélem, ez egy hamis történelmi perspektíva. Szabó Miklós tanulmányai egyértelműen bizonyították, hogy a masszív antiszemitizmus, ami már nem a középkori antijudaizmus, hanem egy modern, konzervatív antiszemitizmus, jelen volt Magyarországon már a dualizmus korában is, és a századforduló után már teljes vértezetében készen áll. Valóban lényeges momentum, hogy a világháborúig soha nem emelkedett a kormánypolitika szintjére. Az 1919 utáni változás valójában az, hogy ez a kormányzati politika és ideológia fősodrába került. De ennek megvannak az előzményei, melyeket a világháború még tovább élezett, hiszen a társadalmi különbségek szélsőséggé váltak, végbement egy szélsőséges elnyomóródi folyamat, miközben a hadiszállítók tényleg jól megszédítették magukat. Mindenesetre egyetértek Romsics Ignác megfogalmazásával: az antiszemita kurzus nem a világháború szélsőséges és rendhagyó következménye, már korábban is ugrásra készen állt.”²²

A propaganda még a nyolcvanas években is előszeretettel beszélt az „üldözöttekkel” szembeni „atrocitásokról”, mint a zsidókkal szembeni népiirtásról. Így a történettudomány is nehezen foglalkozhatott ezzel az alapvető jelentőségű témával.

Ezért is hatott a reveláció erejével 1984. augusztusában az a tanácskozás, amelyet a Történettudományi Intézetben rendeztek „A magyar zsidóság a XX. században” címmel. A cím persze szemérmesen elfedni igyekezett a lényegét, amit azonban a tanácskozás megnyitóján az intézet igazgatóhelyetese, Ránki György már egyenesen megfogalmazott. „Történelmünk egyik legsúlyosabb tragédiájának, a magyarországi zsidóság deportálásának 40. évfordulója fontos alkalom arra, hogy a történettudomány kísérletet tegyen a magyar holokauszt történetének átfogó feldolgozására.”²³

Jellemző az is, hogy a korabeli sajtó nem számolt, nem számolhatott be az esemény lényegéről,

az előadások tartalmáról, csak egy, a konferencia tényét rögzítő MTI-hír jelenhetett akkor meg, a *Népszabadságban* eldugva a „Pártközi tárgyalások Zimbabwéval” és a „Magyar takarmánykeverők Kínának” című hírecskéik közé. Ahogy Varga később felidézte: „1984-ben (...) volt egy magyar-izraeli konferencia a Történettudományi Intézetben, elvben teljesen legális, de menet közben pártunk és kormányunk úgy döntött, hogy ez mégsem kívánatos, s hírzárlatot rendelt el.”²⁴

Ennek ellenére, hiába maradt a közlemény ilyen szűkszavú, tudományosan különösen fontos konferencia volt ez. Ahol Hanák Péter a dualizmus kori asszimilációról és zsidókérdésről, Vörös Károly a XIX. század zsidóságának társadalomrajzáról beszélt, míg Juhász Gyula a magyar szellemi élet és a zsidóüldözés témájáról, Lackó Miklós pedig „Magyar zsidó írók és a zsidókérdés a két háború között” címmel tartott korreferátumot. Szót kapott Izraelből Nathaniel Katzburg, a Bar Ilan Egyetem professzora, aki az antiszemitizmus és a zsidótörvények összefüggéséről beszélt. És itt adott elő Varga László is, aki „Antiszemitizmus és az asszimiláció zsákutcaja a két világháború között” címmel beszélt későbbi szerzőtársa, Jehuda Don professzor előtt, aki a zsidótörvények gazdasági hatásait elemezte.

Ahogy később írta: „A rendezvényt szokatlanul nagy érdeklődés kísérte, ami arra utalt, hogy a hazai közvéleményt élénken foglalkoztatja a magyarországi zsidóság története. Ugyanakkor a konferencia nemegyszer éles vitái nyilvánvalóvá tették, hogy a zsidóság történetének színvonalas tárgyalásához túl kell lépni a holokauszt eseménytörténetének rövidebb-hosszabb ismertetésén, az ünnepélyes megemlékezések formális keretein.”²⁵

A feladatot tehát látta, s Varga 1984-re bekerült a téma legjelentősebb kutatói közé. A „régii nagyokkal” együtt szerepelhetett egy alapvető fontosságú ügyben – s ez lehetőséget adott neki, hogy nemzetközi porondon is megjelenhessen.

Pedig nem indult könnyen pályájának ez a szakasza sem. Hiszen, mint fogalmazott, fiatal, frissen védett kandidátusként parkoló pályára került. „Terveimet (inkább csak vágyaimat) ismerve Lackó Miklós említette, felkérést kapott Németországból a magyar holokausztról szóló tanulmány megírására, amit szívesen átadna nekem.

És valóban, nem sokkal később felkérést kaptam Wolfgang Benz-től, a müncheni Institut für Zeitgeschichte neves munkatársától, legyek társszerzője az általa szerkesztett kötetnek, amely országonként kívánta számba venni az európai zsidóság megsemmisítését, annak pontos számaikat. Benz célja az volt,

hogy helybeli történészekkel mutassa be a holokauszt történetét. Csak később derült ki, hogy én voltam az egyetlen »szocialista« szerző, aki elvállalta és megírta.”²⁶ S ez az írása később magyarul, majd Randolph L. Braham kiadásában angolul is megjelent. (Brahamet egyébként Varga sokszor méltatta, afféle mesterként tekintett rá, aki szerinte alapvető munkákat írt a magyarországi holokausztról, s német tanulmányában nem véletlen, hogy a hivatkozások kétharmada Brahamre utal.) Amúgy, tette hozzá önkritikusan, „tudomásul kell vennünk, a legfontosabb művek a magyar holokausztról Magyarországon kívül jelentek meg.” Máshol ehhez keserűen fűzi hozzá: „A hazai holokauszt-kutatás szinte semmit nem tett hozzá a Holokauszt értelmezéséhez. Semmi mondanivalója nincs az emberi civilizációról, annak magaslatairól, esetünkben mélységéről, irracionálizmus és racionalizmus furcsa XX. századi szimbiózisáról, aminek tisztázása elengedhetetlen a holokauszt feltárásához. E nélkül nincs történelem, nincs történetírás. Ez nem hiba, hanem alkalmatlanság.”²⁷

Ráadásul, tette hozzá más helyen, miközben a holokauszt áldozatainak egytizede, az Auschwitzban meggyilkoltak egyharmada magyar zsidó volt, az amúgy igen tekintélyes nemzetközi holokauszt-szakirodalomnak csak alig egy százaléka foglalkozik a magyar áldozatokkal, a magyar holokauszttal.²⁸

Persze a helyzet nem ennyire reménytelen, ezt ő is elismeri ebben az írásában: „Hova lett az elpusztított magyar zsidók egyetemes emléke? Erre nincs válaszom, mondhatnám »die Antwort weiss allein der Wind«. Hivatkozhatnék – annak kutatójaként – a kommunista diktatúrára, a több évtizedes tabura. A hatvanas évektől azonban a magyar kommunizmus valóban »liberálisabb« volt kelet-európai társainál. Nem igaz, hogy nem lehetett kutatni a magyar holokauszt történetét. Nem csak Randolph L. Braham az Egyesült Államokban, de Magyarországon Karsai Elek, Ránki György, Juhász Gyula jeles történészek foglalkoztak ezzel a témával, vagy annak egy-egy szegmensével. S jöttek fiatalabbak is, a szegedi egyetemen egy egész iskola született, Karsai László, Molnár Judit s az ő tanítványaik.”

Máshol ezt egy interjújában így fogalmazta meg. „Sosem osztottam azt a sommás véleményt, hogy Magyarországon a rendszerváltásig nem lehetett a holokausztot kutatni. Sok kutató nagyon fontos tanulmányokat végzett korábban is. A rendszer nem segítette elő a holokauszt-kutatásokat, amennyire lehet a forrásokat próbálta elzárni, ennek ellenére (...) nem lehet azt mondani, hogy semmi sem történt.”²⁹

Bár az iratok, dokumentumok jelentős részben eltűntek, és ez alapvetően nehezíti a múlt feldolgozását, jegyzi meg levéltárhoz méltóan, kiegészítve azzal, hogy azért mindez nem mentség arra, ha nem folyik elég alapos kutatás, hiszen dokumentumok időnként igen váratlan helyekről mégiscsak előkerülhetnek, ha energiát fektetnek a kutatásba.

A nyolcvanas években még két fontos konferencián vehetett részt e témában, a korszak legnevesebb kutatói között, immár egyenrangú félként. Az egyik az 1985-ben Párizsban Karády Viktor és Jehuda Don által szervezett tanácskozás, amelyik tágabb kontextusba igyekezett helyezni a kérdést, és az 1988-ban Izraelben Jakob Katz és Michael Silbert által kezdeményezett tanácskozás, amelyik a témaköréről a magyar zsidóság gazdasági életben betöltött szerepét jelölte meg. (Magyar részről többek között Berend T. Iván, Hanák Péter, Kovás Mária, Ránki György, Vörös Károly és Varga László tartott előadást.)

Varga előadásában régi témájával, a Weiss családdal foglalkozott, bemutatva a család felemelkedésének sajátosságait összehasonlította a két fivér (Manfréd és Berthold) útjának közös, de eltérő ambícióik és képességeik következtében fokozatosan elváló pályájának jellemző vonásait. Amíg ugyanis az öccsénél tizenhat évvel idősebb Weiss Berthold hagyományos gazdasági tevékenységét óvatosan és biztosan terjesztette ki, s közben közírói, sőt politikusi babérokra is pályázott, addig az 1857-es születésű Manfréd nemcsak végig kitartott a vállalkozói tevékenység mellett, hanem ezt rendkívül dinamikus, óriási kockázatokat vállalva fejlesztette már-már tőkélyre. Miután a nyolcvanas évekre a két fivér a legkülönbözőbb vállalkozásokkal, elsősorban merész ingatlanvásárlásokkal, megsokszorozta az induláskor viszonylag szerénynek számító családi vagyont, számos jelentős iparvállalat alapításában vett részt, s ugyanakkor megalapította az ország első konzervgyárát. Előbb csak ennek kiegészítését, bővítését szolgálta a csepeli gyártelep megalapítása, amely a kilencvenes évek közepétől rohamos fejlődésnek indult, s később világhírűvé lett. A két fivér útja ekkor, 1896-ban vált el egymástól: Berthold képviselő lett, s így kilépett a közös vállalatból, Manfréd pedig már magyar nemesként fordította energiáit a csepeli gyár felvirágoztatására. (Nemesi címerében fogaskerék, vetélő és Dávidcsillag szerepelt.)³⁰

Varga írásainak egy jellegzetes darabja az, amelyben a magyarországi zsidók ingatlanvagyonának értékét próbálta felmérni, rengeteg adat felhasználásával: A Jehuda Don izraeli professzorral közösen írt tanulmányukban³¹ a deportáció előtti

magyarországi zsidó magánvagyon felbecsülésére tették kísérletet a német megszállás idején a Sztójay-kormány rendelete (1600/1944 M. E.) kiadott kérdőív alapján. Régiók és lakosok száma szerint elemezték az adatokat, külön az ortodox és a neológ hitközségekhez tartozókat. A becsült érték 985 millió 1943-as pengő. Ez 43 ezer család vagyona volt. A soha vissza nem adott vagyon értéke 1994-es forintértékben több mint 26 milliárd forinttra rúgott. Varga sokszor elmesélte, hogy e tanulmány eredményeiről a zsidó hitközség vezetőinek is beszámoltak, akik az akkor elképesztőnek ható szám hallatára elsápadtak, és politikailag tökéletesen kivitelezhetetlennek tartották, hogy ilyen hatalmas vagyont próbáljanak visszakeríteni zsidó kárpótlás fejében. S még alkupozícióik javítására sem merték felhasználni az egyébként soha senki által később sem vitatott adatsorokat.

AMIKOR AZ ÉRTELEM LEGYŐZI A MORÁLT

A történész nem tehet úgy, mintha nem ismerné a következményeket – idéztük Vargától, s ez különösen lényeges alapállása volt a soával kapcsolatos írásainak, melyek egy jelentős részében azt kutatta, hogy miként juthatott el a „művelt világ” a brutális tömeggyilkosságokig, s a magyarországi zsidók végzetében mekkora szerepe volt a magyar hatóságoknak, a törvényeknek, a közhangulatnak, az átlagembereknek.

S miután a múlttal való szembenézést alapvető jelentőségűnek tartotta, nemcsak tudományos publikációkban foglalkozott a témával, hanem számtalan, a nagyközönség számára készült cikkében is. Ő valóban nem maradt csak a tudomány elefántcsonttoronyában, hanem onnan leszállva próbálta megértetni a népirtás tanulságait.

„Az európai zsidóság kiirtása a múlt század negyvenes éveiben nem valamiféle korábban megfogalmazott terv szerint zajlott, hanem – évszázados mintákat követve – az egyik intézkedésből adódott a következő elképzelés, amely döntéssé válva inspirálta a további, egyre radikálisabb lépéseket, egészen a megsemmisítésig.”³²

Varga nyilvánvalóan a történelemről írt, de figyelmeztetése a jelennek szólt. Az egyes antiszemita jelenségek lehet, hogy önmagukban nem számítanak komoly veszélynek, ám mégis különösen vigyázni kell, hiszen: „A modern, de ekkor már hagyományos antiszemitizmus, a törvényekben megfogalmazott megkülönböztetés szükséges, de nem elégséges előfeltétele volt a tömeges népirtásnak”

„Német szándékok, magyar kivitelezés” alcímű cikkében hosszan és meggyőzően taglalja a magyar felelősséget a zsidók meggyilkolásában, összevetve azzal az állítással, hogy Magyarország tulajdonképpen az utolsó menedékhelye volt az európai zsidóságnak, s csak a német megszállás után kezdődtek a tömeges deportálások, amelyek aztán magyar állampolgárok százazreinek meggyilkolásával véződtek.

Felidézi cikkében, hogy számos magyar túlélő számolt be arról valóban, hogy Auschwitzban milyen mély gyűlölettel fogadták őket a lengyel vagy a szlovák zsidók azzal, „ti még moziba jártatok, amikor mi már itt rohadtunk”. Miközben, teszi hozzá Varga, a hivatalos Magyarország eredetileg készségesen követte a német mintát, Teleki miniszterelnök és kormánya egyáltalán nem zárkózott el valamiféle „megoldás” elől, de annak maradéktalan megvalósítását a háború utánra akarta inkább halasztani. Míg Bárdossy kormánya kevesebbet hezitált, és az elsők között valósított meg egyfajta limitált deportálást Kőrösmezőre, majd fél évvel később „a magyar honvédség és csendőrség Újvidéken, vagyis szigorúan a megnagyobbodott országgrészben egész tüchtig pogromot rendezett, a zsidó áldozatok száma megközelítette az ezret”. Ám hozzáteszi, hogy a Kállay-kormány keményen ellenállt akkor a német deportálási követeléseknek, amikor a dán vagy az olasz zsidókat is deportáltak.

Felidézi, hogy bár Hitlerék mindezt Horthy szemére hányták, de belátták, hogy: „Magyarországon még nem érett meg a helyzet a végső megoldásra. Hiszen a likvidálandó zsidók túl fontos szerepet játszanak a magyar gazdaságban, meg sokan is vannak, nem is idegenek, nehéz lenne kikapcsolásukat a társadalommal megértetni, elfogadtatni.”

Ugyanakkor cáfolja azt a magyar hatalmat meentegető nézetet, hogy a német megszállás közvetlen vagy legalábbis közvetett célja a magyarországi zsidóság teljes megsemmisítése lett volna. Még ha az igaz, hogy a megszállás nélkül bizonyára nem került volna sor a vidéki zsidóság szinte teljes elhurcolására és nagy résznek a meggyilkolására. (Emlékezzünk, mint vallott Varga arról, hogy bár nem lehet a történelemből visszavetíteni értékítéletet az előzményekre, azért a történész mégsem tehet úgy, mintha nem ismerné a történet folytatását.)

A német vezetés, erősíti meg, a megszállással az olaszhoz hasonló kiugrásnak akarta az elejét venni.

S bár a németek eleinte csak, mint munkaerőre számítanak a zsidókra, többek között Baký–Endre–Jaross közreműködésével mégiscsak Auschwitzba, a megsemmisítő táborokba indulnak a szerelvények a magyarországi zsidókkal.

Ahogy egy interjújában megfogalmazta:

„Nekem meggyőződésem, bár ezt számos kollégám vitatja, hogy 1944 márciusára a németek bedőltek a Kállay-kormánynak, és elhitték, hogy Magyarországon a zsidók deportálása olyan széles körű ellenállásba ütközne, ami miatt egyszerűen nem éri meg »belevágni«, és nem is lehetne megcsinálni. A német diplomáciai iratok tanúsága szerint föl sem merült, hogy a megszállás után a magyar zsidóságot deportálni kellene. Arról volt szó, hogy ötven- vagy százezer zsidót munkára ki kell szállítani, és valóban elkészültek az első tervek arra vonatkozóan, hol kellene ezt a munkaerőt hasznosítani. Majd, amikor megkezdődött az előkészítés, gettókba, gyűjtőtáborokba zárás, ami valóban német követelmény volt, kiderült, hogy nem ütköznek semmiféle ellenállásba. A magyar lakosság, a népesség túlnyomó többsége boldogan és elégedetten vette tudomásul mindazt, ami a zsidókkal történt. Végül a deportálás egy messze nem felső szinten hozott, közös német–magyar döntés következménye volt.”³³

Egy Karsai Lászlóval folytatott vitájában, Karsai forrásait részben cáfolva, szintén megerősíti, hogy a német megszállásnak „nem igazán volt köze a Kállay-kormány nem kielégítő zsidópolitikájához. S ez a kérdés Klessheimben is csak érintőlegesen merült fel. Ez a »tétélem« alapvetően összhangban is van a hazai történetírás fő vonalával (Ránki György, Juhász Gyula, Sipos Péter, Romsics Ignác stb.)³⁴ Ismét megerősíti, hogy a külügyi iratok egyértelműen bizonyítják, a deportálás koncepciója csak 1944. április második felében emelkedett a hivatalos német politika szintjére.” Vagyis, „a magam részéről azt a feltételezést fogalmaztam meg, inkább csak sejtettem, hogy a deportálást nem legfelsőbb szinten (Horthy, Hitler), még csak nem is Sztójay, Himmler és Kaltenbrunner határozták el, hanem – ahogy Hannah Arendt feltehetően tévesen fogalmazta meg – a tüchtig bürokraták (Eichmann, Endre, Baký, Jaross stb) szintjén, mert ez a történet egyáltalán nem a »gonosz banalitásáról« szól.”³⁵

Egy másik cikkében, amelyben a holokauszt recepciójáról szól, hozzáteszi, szeretnénk azt hinni, hogy a holokauszt végső soron csak egy örült elme műve, s mint ilyen nemcsak következmények nélküli, hanem valójában mellékszál, jelentéktelen vakvágány az emberiség történetében, tehát kiiktatható. Ám Varga újra és újra felidézi, a maga módján a holokauszt „racionális” volt, ugyanis Hitlerék minden zsidóban potenciális vagy éppen nagyon is valóságos ellenséget láttak, akik törtéhetnek a harcoló katonák hátába. S idéz egy, a

Claude Lanzmann *Shoah* című filmjében erről elhangzó megjegyzést: *Az értelem legyőzte a morált.*³⁶

Összességében, foglalja össze egy következő írásában, itt egy szakmai kánon megtöréséről van szó, ugyanis „széles körben elterjedt az a felfogás, miszerint a magyar zsidóság pusztulására csak a német megszállás után kerülhetett sor. Ez természetesen tény, de ez gyakran vezet a magyar felelősség részleges, vagy teljes tagadásához, egészen odáig, hogy a németek éppen azért szállták meg az országot, mert Horthyék korábban megtagadták a »végső megoldást«. Magyarország tehát azért nem fordulhatott szembe náci szövetségesével, mert ezzel az ország német megszállását s így zsidó állampolgárainak életét kockáztatta volna.”³⁷

Ugyanezt fejtegeti egy másik írásában,³⁸ amelyben még Horthy felelősségét is felveti: „Igaznak vélem azt az állítást, hogy ha volt hatalma [Horthynak] leállítani a deportálásokat, akkor azokat eleve meg is akadályozhatta volna. Sőt, még azt a kijelentést is megkockáztatom, hogy a vidéki magyar zsidók (»galiciánerek«) sorsa még hidegen is hagyta. Nem kívánta a megsemmisítésüket, csak egyszerűen nem kifogásolta. Ő azokért a zsidókért aggodott (valóban), akik jelentős mértékben hozzájárultak országának a felvirágoztatásához, mint Chorin Ferenc, akinek hozzá intézett búcsúlevele tanúsága szerint még az ő megvédésükre, érts megmentésükre is képtelen volt. Így került az ország legnagyobb ipari konzernje, a Weiss Manfréd Művek német kézre.”

Ars poeticáját ez ügyben így foglalta össze: a történetírók feladata föltárni, hogy mi volt az általánosnak nevezhető attitűd. Tartok tőle, hogy az eredmény fájdalmasabb lesz, mint szembesülni azzal, hogyan viselkedett az akkori magyar kormányzat. A magyar felelősség fölvetése egyszerűen megkerülhetetlen.

Varga foglalkozott többször is az 1944-ben német utasításra létrehozott Zsidó Tanács történetével, tagjai morális, politikai felelősségével. Felidézi, hogy hosszú időre Dénes Bélának, a Magyar Cionista Szövetség alelnökének a hamis sztereotípiája határozta meg a közbeszédet. Dénes szerint ugyanis: „Ha a Tanácsnak lett volna mersze a zsidóság felvilágosítására, úgy a zsidók tisztán látván, hogy nincs veszítenivalójuk, talán hajlandóak lettek volna fegyveresen is szembeszállni, így azonban, mint a birkák, bíztak a Tanácsban.”

Ezzel szemben Varga felidézi, hogy a „hadra fogható” férfiak munkaszolgálatosként távol voltak a családjukhoz, s nemhogy fegyverhez nem juthattak, hanem őket gyilkolták, mint a birkákat.³⁹ (Dénest aztán 1949-ben elítélik, öt évet tölt börtönben.)

Hasonlóan feloldhatatlan erkölcsi dilemmát jelentett – írja –, hogy ha már a zsidóság egészét – a magyar államhatalom ellenében – nem lehetett megmenteni, akkor igazolhatóak-e a szűk körű mentési kísérletek, ahogy a cionistáknak sikerült a Kasztner-akcióval 1684 személyt a deportálások alól kivonniuk, vagy a kormányzói és belügyminisztériumi mentességek is némi védelmet jelentettek.

Majd felidézi, hogy a kommunista rezsim miként kiáltja ki bűnösöknek a Zsidó Tanács tagjait – nem függetlenül a nemzetközi kommunista mozgalomban alakuló dolgoktól. A Slansky-pertől, amelynek erős antiszemita jellege volt, majd a szovjetunióbeli „zsidó összeesküvéket leleplező” ügyekig. A kommunista hatóságok egészen odáig mentek el, hogy végül – idézi Varga Ember Mária kutatásait – a Zsidó Tanács tagjait, s körülöttük még többeket vádolták meg Wallenberg meggyilkolásával.⁴⁰

Varga, aki a kommunista időszak pereit is kutatja, aztán részletesen beszámol arról, hogy a Rákosi-korban milyen brutálisan bántak el az egykori zsidó vezetőkkel, miként lett a „cionista” az egyik fő vádpont Rákosi éppen aktuális ellenségei ellen.

A Zsidó Tanács történetéről fontos tényeket rögzített a Lévai Jenő: *A pesti gettó története* című kötet utószavában.⁴¹

Ebben felidézi, hogy: „A németeket nem érdekelte a hazai zsidóság nemzeti identitása, az, hogy magyarnak vallották magukat, tehát nem volt kifogásuk az ellen, hogy a *Magyar Zsidók Lapja* továbbra is változatlan címen jelenjen meg, vagy a tanácsot Magyar Zsidók Központi Tanácsának nevezzék. A vonatkozó kormányrendelet viszont mindkettőt átkezesztelte, az újság címe *Magyarországi Zsidók Lapjává* vedlett, maga a tanács pedig Magyarországi Zsidók Szövetségévé. Minden eszközzel érzékeltette tehát, a zsidók nem magyarok, hanem Magyarországon élő zsidók.”

Ma is alapvető forrásnak számít Vargának a zsidó bevándorlásról szóló, tényeket, adatokat felvonultató tanulmánya, amely már alapos statisztikai módszerei miatt is új hangot ütött meg a történetírásban.⁴²

Varga László szerkesztőként és szerzőként is tevékenyen részt vett a kétezres évek elején több kötetet megért *Antiszemita közbeszéd Magyarországon* című tanulmánykönyv létrehozásában. (Szerkesztők voltak még: Vince Mátyás, Gerő András, Dési János, Monori Áron, Szeszlér Tibor).

Ebben a kiadványsorozatban – amelynek szakmai színvonalát jelentős részben Varga részvétele fémjelzte – nem azt kutatták, hogy ki az antiszemita, hanem azt, miként jelenik meg az antiszemitizmus a magyarországi közbeszédben.

Varga a 2001-es kötet bemutatásakor élesen bírálta Orbán Viktort is, több kétértelmű, vagy nem is egészen kétértelmű megjegyzését felidézve, felmelegítve részvételét a Magyar Rádió hírhedt műsorában, a *Vasárnapi Újság*ban, vagy felhívását a *Magyar Demokrata* előfizetésére, „amely Magyarországon az egyik legszélsőségesebb, legkirekesztőbb sajtóorgánium, amely mind a tavalyi, mind az idei elemzéseink szerint az antiszemita közbeszéd központi fórumának számít.”

Mindehhez hozzátéve: „Számomra természetesen teljesen érdektelen, hogy a magyar miniszterelnök antiszemita-e vagy sem, ez az ő legbelsőbb magánügye. A valódi kérdés ugyanis az, hogy miként lesz valaki részese az antiszemita közbeszédnek Magyarországon a huszonegyedik század hajnalán.”⁴⁵

Varga László fontos munkái között tartotta számon, hogy Auschwitzban a 18-as pavilonban létrehozott magyar kiállítás előkészületeit, majd megvalósítását ő irányította 2004-ben. (A kiállítást Rajk László tervezte, a szakanyagot és a forgatókönyvet Kádár Gábor és Vági Zoltán történészek írták meg.)

Auschwitzban az első magyar kiállítást még Horn Emil muzeológus készítette 1979-ben, amely az évek során elvavult, tönkrement. Már az első Orbán-kormány idején, 1999-ben készült egy terv egy új bemutatóra, ám azt a szakértők egész során túl a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége méltatlannak, az áldozatokra sértőnek találta, így végül nem valósult meg.

Am közeledett a hatvanadik évforduló, mind haszthatatlanabbá vált egy kiállítás elkészítése. Varga részvétele mindebben logikus volt, hiszen a téma jó ismerője, akinek a történeti aspektusokon túl a látványépítéshez, a hatásos előadásmódhoz is volt affinitása. Kormányzati támogatást is kaptak – a kiállítást Magyar Bálint akkori oktatási miniszter nyitotta meg –, s így megvalósulhatott, ahogy Rajk László fogalmazott: „A kiállításnak az a legfontosabb célja, hogy a borzalmak kiváltotta érzelmeken túllépve tudatosítsa is az emberekben, mi történt itt hatvan évvel ezelőtt.”⁴⁴

A NAGY TÉVEDÉS

Varga Lászlót 2004. augusztus elsejétől nevezték ki a Páva utcai Holokauszt Emlékközpont tudományos igazgatójának. Tervei között az szerepelt, hogy nyitottabb legyen az intézmény a kutatók előtt (levéltárosként, történészként igen sokat foglalkozott, ha kellett, harcolt a mind nagyobb nyilvánosságért, a kutatás szabadságáért), valamint,

hogy erősödjön az intézmény szerepe az oktatásban.⁴⁵

Fontosnak tartotta volna egy kataszter felállítását arról, hogy a magyar holokausztnak hol, milyen forrásai lehetők fel, és különösen lényegesnek tartotta, hogy összegyűjtsék az áldozatok lehető legpontosabb névsorát. (Korábban, az úgynevezett Jaross-listák kapcsán többször írt arról, hogy bár sokféle névsor, összeírás készült, minden valószínűség szerint egy „végleges” lista sosem készült. Még akkor sem, ha ezt korábban többen keresték a magyar levéltárakban, meggyanúsítva azzal az éppen aktuális hatalmal, hogy valamilyen okból eldugja ezeket. Mint a listákat kereső bizottság egyik tagja, jópárszor elmondta, hogy a deportálások úgy felgyorsultak, hogy efféle névsorok már nem készültek. Ugyanakkor sokszor hozzátette azt is, tulajdonképpen rengeteg dokumentum, információ megsemmisült, eltűnt az évtizedek során – s az éppen fennálló hatalmak általában nem segítettek a tisztánlátást, sok felesleges akadályt gördítettek a kutatók elé, amelyeket – ismételte el újra és újra – végleg le kellene bontani és mindent, amit csak lehet, a nyilvánosság, az azokat feldolgozó történészek elé tárni.)

Fontos kutatási területnek jelölte meg annak feldolgozását, mi történt a magyar zsidókkal az országhatáron túl, a lágerekben. Ugyanis a magyar történetírás jószerivel csak Kassáig követte a magyar zsidók sorsát. És így tovább.

Varga tehát nagy lendülettel vágott bele ebbe a munkába is, ám alig néhány hónappal később már élete legnagyobb kudarcának nevezte az ottani működését. „Feltehetően eleve rossz, téves döntést hoztam, amikor ehhez az elátkozott műintézményhez szegődtem. Azt már távolból is láttam, hogy tumbol a dilettantizmus, a részeseeknek nem a megvalósítandó feladata, hanem az »önmegvalósítás« a fontos. (...) életem legfeleslegesebb évére tettem pontot. Korábban a katonaságnál töltött 11 hónapot hittem annak, de ehhez képest még annak is volt haszna. (...) engem egyszerűen csak használtak. Valami nagy-nagy igazságtalanság történt velem és általam. Hogy velem kirúgatták a »felesleges«, de jobb sorsra méltó munkatársakat. Amiben én, balga, hittem, hogy ettől fogjuk jobban kezelni a ránk bízott közpénzeket. Mert ez az ára, hogy megfizessük azokat, akik valóban dolgoznak. Csak hát a Páva utca, a maga zsinagógájával egyszerűen üres, nincs benne semmi, a dolog nem róluk, az áldozatokról szól, hanem pénzről, (párt)politikáról, presztízséről, ha tetszik, a kóvedről, amihez nekem akkor sincs közöm, ha belepusztulok.”⁴⁶

Izgalmas vállalkozása volt aztán egy 2006-ban megjelent, kitűnő szerzőket felvonultató kötet szerkesztése, amelynek célját így fogalmazta meg: „Kötetünk célja, hogy prezentálja a dualizmus kori »előzményeket«, vagyis a holokauszt körüli vitákból okulva tekintszen vissza az Osztrák–Magyar Monarchia évtizedeire. Izgalmas kihívás volt, kötetbe szerkeszteni azt, aminek végső soron nincs köze a magyarországi zsidóság kiirtásához, de mégis egyfajta előzményét adja. Hiszen nem a dualizmus korából, nem a sikeres asszimilációból, de még csak nem is annak a kudarcából ered a »végső megoldás«.”⁴⁷

2014-ben Dombi Gábor – aki szintén mesterének vallja Vargát – kezdeményezésére és szerkesztésében megjelent ismét (az első, 1946-os kiadás után) Lévai Jenőnek *A pesti gettó története* című könyve. Ennek egyik utószavát Varga írta, összefoglalva az olvasóknak a magyar zsidók elpusztításának a történetét, de – amint erre már e cikkben is utaltunk – bemutatva a cionisták, majd a Zsidó Tanács tagjainak háború utáni meghurcoltatását.

Vargával sokat beszélgettem arról, hogy nagy tervem egyszer megírni apai nagybátyám, Lévai Jenő kalandos élettörténetét. (Több kisebb-nagyobb próbálkozásom éppen itt, a *Múlt és Jövő* hátsólapján látott napvilágot⁴⁸ – s ezek elkészítésében Varga rengeteg tanáccsal segített.)

Egyik ilyen szokásos, éjszakába nyúló beszélgetésünkön – viszket ittunk persze, és ő egyik cigarettáról gyújtott a másikra – egyszer csak felkapott egy ütött-kopott barna iratgyűjtőt, és a kezembe nyomta.

– A tiéd. Csinálj vele, amit akarsz. Olvasd el. Használd föl. Publikáld.

Majd valami afféle magyarázatot adott, hogy most rendezi „hagyatékát” – ezt a szót többször is használta, mindig feltűnően hangsúlyozva, akkor ennek legfeljebb csak annyi jelentőséget tulajdonítottam, hogy talán ezt viccesnek, ironikusnak tartja –, s ezt a szekrényében találta. El is feledkezett róla. De nekem biztos érdekes lesz.

A paksamétában egy elfeledett, soha meg nem jelent Lévai-kézirat volt, afféle háborús feljegyzések, napló. Különösen érdekesek, és nemcsak Lévai élete szempontjából, hanem fontos adalék az 1944-es zsidó mindennapokról.⁴⁹

Hogy miként került hozzá, az sosem derült ki pontosan.

Annyit tudtunk kideríteni, hogy Lévai halála után irathagyatéka, még 1983-ban, az MTA Történettudományi Intézetébe került. Itt a pincében, egy szekrény tetején hányódott, papír ládákban. A kilencvenes évek legelején az intézet munkatársa, Stark Tamás készített egy leltárt az anyagról, kéresemre. Ám ebben már nem szerepel ez a kézirat!

Akkoriban – és azóta is – terjedt egy pletyka, Varga sokat mesélt erről is nekem, hogy akadhettek olyanok, akik néhány értékesebb iratot kimazsolázhattak a hagyatékból. Azonban, miután alapleltár nem lelhető fel, nem tudható, hogy az irategyüttes mit tartalmazott az átvételkor. Mára biztosan tudható, hogy volt anyag, amit kiemeltek a papírok közül. A naplót mindenképpen.

Talán már 1985-ben. Ugyanis az MTA Történettudományi Intézetének akkori munkatársa, Váradi László Lévai hagyatékában megtalálta a kéziratot, s felismerte az értékét, s egy „szinopszisban” kiadásra ajánlotta.

Lévai eredeti kéziratát a nyolcvanas években Váradi átgépelte. A kézirathoz tartozó újságok és röplapok másolatban kerültek az új leiratba, amelyben csak a helyesírási hibákat korrigálták, de sem az értelemzavaró, sem a stílushibákhoz nem nyúltak.

Ezt az átgépelte, majd mindenki által elfeledett másolatot – tehát nem fénymásolat készült, hanem átírás – Varga László őrizte meg jobb időkre a szekrényében.

Megőrizte – ugyanis Lévai hagyatékának többi része az MTA Történettudományi Intézetében szórán-szálán eltűnt.

A Lévai-életrajzot meg csak tervezgetem továbbra is. Egyik utolsó közös ebédünkön a Kiskakukkbán meséltem, hogy milyen érdekes dolgokat találtam Lévai 1944-es pörével kapcsolatban, és mennyi furcsa dolog történt ott. Megtörölte a szája szélét, letette a kanalat, és vagy egy fél órát magyarázott a megoldásról, Babos József hadbíróról, aki Bajcsy-Zsilinszkyék embere volt, segített a németelleneseknek. Talán Lévai is miatta úszta meg a súlyosabb büntetést hűtlenségi perében. Majd folytatta azzal, hogy 1945 után hogyan bántak el azzal a Babossal, aki pedig sokat tett az ellenállás érdekében.

Persze egy csomó mindent nem tudtam hirtelen megjegyezni. Nem izgattam magam ezért különösebben, tudtam, ha szükségem lesz rá, bármikor felhívhatom, és újra megkérdezhetem. Jegyzetelés helyett kértünk hát egy pohár sört.

VARGA LÁSZLÓ FONTOSABB TUDOMÁNYOS PUBLIKÁCIÓINAK JEGYZÉKE

A csepeli gyáróriás kialakulásának története, Bp. 1981. 110 p.; *Pató Pálok vagy sztachanovisták?* Bp. 1984. 175 p.; *A forradalom kronológiája és válogatott bibliográfiája* (szerk. és társszerző), Bp. 1990. 182 p.; *Az elhagyott tömeg 1950–1956*, Bp. 1994. 266 p.; *Kádár János bírái előtt (Egyszer fent, egyszer lent 1949–1956)*, Bp. 2001. 728 p.; *Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2000-ben – Anti-semitic Discourse in Hungary in 2000* (szerk. és társszerző), Bp. 2001. 232 p.; *Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2001-ben – Anti-semitic Discourse in Hungary in 2001* (szerk. és társszerző), Bp. 2002. 332.; „Az állami ipartámogatás a dualizmus időszakában a századforduló után”, in: *Századok* 1978. 4. sz. 662–703. p.; „Weiss Manfréd balkáni érdekei”, in: *Századok* 1979. 1. sz. 108–119. p.; „Az állami ipartámogatás a dualizmus időszakában (1880–1900)”, in: *Történelmi Szemle* 1980. 2. sz. 196–226. p.; „A csepeli nagyüzemi munkásság kialakulásának történeti-szociológiai elemzése”, in: *Társadalomtudományi Közlemények* 1982. 1. sz. 50–65. p.; „Egy fináncnökés karrier. A Weiss család és Weiss Manfréd”, in: *Történelmi Szemle* 1983. 1. sz. 36–66. p.; „A hazai nagyburzsoázia történetéből”, in: *Valóság* 1983. 3. sz. 78–88. p.; „A magyarországi zsidóság megsemmisítése 1944–1945”, in: *MIOK Évkönyv 1984–1985*. 389–420. p.; „Changes in the Function of Foremen in the F.R.G. and in Hungary”, in: *Workorganisation, Incentive Systems and Effort Bargaining in Different Social and National Context*, Frankfurt/Main 1984. 53–74. p.; „The Great Generation of the Hungarian Bourgeoisie”, in: *Acta Historica* 1984. 3–4. sz. 353–379. p.; „A művezetői funkció változásáról”, in: *Társadalomtudományi Közlemények* 1985. 2. sz. 226–234. p.; „Jewish Fate in Hungary”, in: *Simon Wiesenthal Center Annual Vol. 2*. New York, 1985. 221–229. p.; „Művezetők a munkaszervezetben”, in: *Munkügyi Szemle* 1986. 8. sz. 22–26. p.; „Művezetők a társadalomban”, in: *Társadalmi Szemle* 1987. 5. sz. 50–58. p.; „Egy nap, amely megrengette a világot. 1956. október 23.”, in: *Századvég* 1989. 1–2. sz. 95–103. p.; „Gyökerek és indák”, in: *Világosság* 1989. 6. sz. 432–443. (Hanák Péterrel, Juhász Gyulával, Karády Viktorral, Szabó Miklóssal.); „Antisemitism – a discussion”, in: *The New Hungarian Quarterly* No. 116. (Winter 1989); „Moszkva-Belgrád-Budapest. A jugoszláv kapcsolat, 1956. október-november”, in: *Jalta és Szevez között. 1956 a világpolitikában* (szerk. Gábor Luca), Bp., 1989. 142–175.; „Tito dilemmája”, in: *História* 1989. 4–5. sz.; „A magyar zsidóság 1945

után”, in: *Hiány* 1990. 2. sz.; „»A munkásosztály a mennybe megy«. Munkáspolitiká az 1950-es években”, in: *Világosság* 1990. 5. sz. 385–391.; „Zsidó bevándorlás – integráció – asszimiláció”, in: *Hiány* 1990. 11. sz.; „The Losses of Hungarian Jewry. A Contribution to the Statistical Overview”, in: *Studies on the Holocaust in Hungary* (szerk. R. L. Braham), Boulder – New York 1990. 256–265.; „Labor Policy in Hungary in the 1950s”, in: *The Stalinist Model in Hungary. Etudes Historiques Hongroises* 1990. 6. (szerk. Glatz Ferenc); „Geschichte in der Gegenwart – Das Ende der kollektiven Verdraengung und der demokratische Umbruch in Ungarn”, in: *Demokratischer Umbruch in Osteuropa* (szerk. R. Deppe, H. Dubiel, U. Rödel), Frankfurt am Main 1991.; „Kádár s Safe Contact to Imre Nagy”, in: *The Hungarian Quarterly* No. 119. Autumn 1990, No. 120. Winter 1990.; „Ungarn”, in: *Dimensionen des Völkermords. Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus* (szerk. W. Benz), München 1991. 331–351. (2. Auflage 1996); „Briontól Puláig”, in: *Kritika* 1991. 8. sz. 5–7.; „A harmadik napon”, in: *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára* (szerk. Somogyi Éva), Budapest 1991. 277–298.; „A Nagybudapesti Központi Munkástanács irataiból”, in: *Társadalmi Szemle* 1991. 8–9. sz. 142–155., 11. sz. 79–92. „»Zsidókérdés« 1945–1956”, in: *Világosság* 1992. 1. sz. 62–67.; „Zsidó bevándorlás Magyarországon”, in: *Századok* 1992. 1. sz. 59–79.; „Egy hónap múltán (A kormány, gazdasági vezetők és a munkástanácsok képviselőinek értekezlete. 1956. november 25.)”, in: *Évkönyv* 1992. 1956-os Intézet 1992. 199–218.; „Weiss Manfréd életútja”, in: *Kobácsolat* 1992. 12. sz. 458–465.; „Nagy Imre a jugoszláv követségen”, in: *Budapesti Negyed* 1993. 1. sz. 97–118. (Másodközlés in: *Andrássy út*. Bp. 1994.) „»A hőbörgős Dénes«” (szerk.), in: Kozák Gyula–Molnár Adrienne (szerk.): „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!” *Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből*, Bp. 1993.; „The Image of the Jews in Hungarian Public Opinion”, in: *Patterns of Prejudice*, vol. 27, no. 2, 1993. 103–118.; „Stasi-akták Németországban”, in: *Világosság* 1994. 11. sz. 31–43.; „The Image of the Jews In Hungarian Public Opinion”, in: *Patterns of Prejudice* Vol. 27 No. 2 1993. 103–118.; „Neubegräbnisse in Ungarn”, in: *Hungarologische Beiträge* 5. Universität Jyväskylä 1995. 175–188.; „Von Brioni bis Pula”, in: Hihnal, Paula – Vehviläinen, Olli (eds.) *Hungary 1956*, Tampere 1995. 57–68.; „Iskoláztatás a zsidóság körében a századfordulón”, in: *Évkönyv 1995*, Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára 3. köt. 64–71.; „A Holocaust és ami utána...”, in: Randolph L. Braham

and Attila Pók (eds) *The Holocaust in Hungary Fifty Years Later*, Columbia University Press, 1997. 513–519.; „Andropov jelenti. A Szovjetunió budapesti nagykövetének tárgyalásai vezető magyar politikusokkal 1956. április 18. és szeptember 3. között”, in: *Levéltári Szemle* 1997. 1. sz. 9–31.; „Watchers and the Watched”, in: *The Hungarian Quarterly* No. 146. Summer 1997. 51–77.; „The Devastation of Budapest in War and Its Role in the Revolution, 1945–1956”, in: András Gerő and János Poór (eds), Béla K. Király (ed. in Chief) *Budapest. A History from Its Beginnings to 1998*, Boulder – Highland Lakes – New York 1997. Social Science Monographs, Atlantic Research and Publikations Inc. 191–232. (Magyarul megjelent a *Budapest Negyed* 1998. 20–21. *Budapest-történet* c. számában.); „Vom Erbe des kommunistischen Staatssicherheitsdienstes in Ungarn”, in: Dagmar Unverhau (hrsg.): *Lustration, Aktenöffnung, demokratischer Umbruch in Polen, Tschechien, der Slowakei und Ungarn*, LIT Verlag Münster, 1999.; „»Forradalmi törvényesség« – jogszolgáltatás 1945 után Magyarországon”, in: *Beszélő* 1999. november, 57–73.; „Der Fall des »Eisernen Vorhangs« in Mitteleuropa”, in: *Von der Überwindung kommunistischer Diktaturen zum vereinten Europa*, Erfurt, 1999. 51–67.; „Az ügynök(törvény) halála”, in: *Fundamentum* 2000/1. 125–133.; „A Rajk-per háttérében. Ferenczi Edmond és Noel Haviland Field”, in: *Évkönyv 2000. Magyarország a jelenkorban* (szerk. Körösi Zsuzsanna, Standeisky Éva, Rainer M. János), Budapest, 2000, 1956-os Intézet. 11–25.; „A holocaust és a rendszerváltás Magyarországon”, in: *Tanulmányok a Holokausztról I.* (szerk. Randolph L. Braham), Budapest, 2001, Balassi Kiadó 159–199.; „A kutatás szabadsága”, in: *Magyarország Médiakönyve 2000–2001* (szerk. Enyedi Nagy Mihály, Farkas Zoltán, Molnár Adél, Soltészky Tibor), Budapest 2001, ENAMIKE 163–173.; „Forrásközlés és a személyes adatok védelme”, in: *Fons* 2001/2. 249–245. „Gergő és az ő árnyéka, avagy amikor a jog a politika ügynökévé válik”, in: *Beszélő* 2002. szept.-okt. 30–59.; „Die Ereignisse in Ungarn 1956”, in: Erwin A. Schmidl (Hg) *Die Ungarnkrise 1956 und Österreich*, Wien–Köln–Weimar 2002. Böhlau Verlag. 53–71.; „The Private Jewish Real Estate in Hungary in 1944, before Deportation (Quantitative Evaluation)”, in: Karsai László – Molnár Judit (szerk.) *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*, Budapest 2002, MAZSIHISZ. 113–144. Yehuda Donnal közösen; „Reflexiók”, in: Püski Levente – Valuch Tibor (szerk.) *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – Értelmezések és értékelések*, 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új és Le-

gújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke. Debrecen 2002. 327–332.; „Mennyi a III.?”, in: Enyedi Nagy Mihály – Polyák Gábor – dr. Sarkady Ildikó (szerk.) *Médiakönyv. Tények és tanok*, ENAMIKE 2002. 79–91.; „A kormány tervezete az »áldozatok hivataláról«”, in: Halmai Gábor (szerk.) *Ügynökök és akták. Nemzetközi konferencia az átvilágításról és az állambiztonsági iratok soráról*, Soros Alapítvány, Budapest, 2003. 237–243.

JEGYZETEK

- 1 Varga László: „Kinek a szabadsága”, *Élet és Irodalom*, 2001., július 6.
- 2 Varga László: „Kommunizmuskutató Magyarországon”, *Élet és Irodalom*, 2001., december 21.
- 3 Varga László: A csepeli csoda, Bp. Főváros Levéltára, Budapest, 2016.
- 4 N. Kósa Judit: „Április 15-én nyílik meg az auschwitzi állandó kiállítás”, *Népszabadság*, 2004. február 18. 10. o
- 5 Pálmai Erika: „Szigorúan titkos iratokban is kutathat a történész”, *Népszava*, 2001. május 31. 2. o.
- 6 Varga László: „Kommunizmuskutató Magyarországon...”
- 7 A Nyilvánosság Klub levéltári vitáján is erről beszélt 1989-ben, ahol egyébként kezdeményezte egy Nagy Imre Intézet, a későbbi '56-os Intézet – létrehozását is. P. I.: Történelem és nyilvánosság, a Nyilvánosság Klub 1989. májusi ülése, *Levéltári Szemle* 1989. 1. sz. 326–330. o.
- 8 Varga László: „Közös (osztrák–magyar) történelem?” *Élet és Irodalom*, 2003. június 20.
- 9 Varga László: „Történet rólunk”, *Élet és Irodalom*, 2006. június 9.
- 10 Varga László: „Hanák Péter emlékére”, *Népszava* 1997. október 14.
- 11 Varga László: „Kiskarácsony”, *Élet és Irodalom*, 2006. december 22. Vagy például Varga László: *A csepeli csoda*, Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2016. 309–337. o.
- 12 *ÉS*, 2006. december 22.
- 13 Varga László: *A csepeli csoda...*
- 14 Varga László: *A csepeli csoda...*
- 15 Varga: *Hanák...*
- 16 A *Népszabadság*ban, 1980 júniusában megjelent közleményből tudjuk, hogy „Varga László: *A csepeli Weiss Manfréd gyár története 1918-ig* c. kandidátusi értekezésének nyilvános vitája június 28-án de. 16 órakor lesz az Akadémia felolvasótermében.”
- 17 Varga László: *A csepeli...*
- 18 Varga József: „Onedin és Weiss Manfréd”, *Magyar Hírlap*, 1981. február 22.
- 19 Varga László: „A hazai nagyburzsoázia története”, *Valóság*, 1983. 3. szám 75–89. o.
- 20 Varga László: „Egy fináncatókés karrier, A Weiss család és Weiss Manfréd”, *Történelmi Szemle*, 1983. 1. szám, 37–67. o.
- 21 Erdélyi Lajos interjúja Mauthner Gabriellával, *Múlt és Jövő*, 2003/3–4. szám.
- 22 Mink András. „Nem kérdés, hogy állami intézmény vagyunk”, *Beszélő*, 2005. március–április
- 23 „Tudományos tanácskozás a történettudományi intézetben”, MTI, *Népszabadság*, 1984. augusztus 16.
- 24 Varga László: „Küzdelem az igazságért”, *Élet és Irodalom*, 2002. december 13.

- ²⁵ Varga László, Kovács Mária: „A magyarországi zsidóság gazdaságtörténetéről”, *Történelmi Szemle*, 1987–1988, Ránki György-különszám, 262–268. o.
- ²⁶ Varga László: „Randy”, *Élet és Irodalom*, 2011. január 24.
- ²⁷ Varga László: „Mit akartak a németek?” *Élet és Irodalom*, 2006. március 10.
- ²⁸ Varga László: „Sag mir, wo die blumen sind”, *Élet és Irodalom*, 2004. március 19.
- ²⁹ Mink: „Nem kérdés.”
- ³⁰ Varga – Kovács: *A magyarországi zsidóság...*
- ³¹ Jehuda Don – László Varga: „Private Jewish real Estate in Hungary in 1944, Before Deportation (Quantitative Evaluation)”, in: *Küzdelem az igazságért, tanulmányok R. Brabam 80. születésnapjára*, szerkesztette Karsai László és Molnár Judit, Mazsihisz 2002. 113–143 o.
- ³² Varga László: „Az »endlösung«”, *Élet és Irodalom*, 2005. december 16.
- ³³ Mink András: Mink András. „Nem kérdés, hogy állami intézmény vagyunk”, *Beszélő*, 2005. március-április
- ³⁴ Varga László: „Mit akartak a németek?” *Élet és Irodalom*, 2006. március 10.
- ³⁵ Varga: „Mit akartak...”
- ³⁶ Varga László: „A rékli emléke, avagy a holokauszt recepciója”, *Élet és Irodalom*, 2005. december 9.
- ³⁷ Varga: „Sag mir...”
- ³⁸ Varga László: Ki a felelős a magyar zsidóság megsemmisítéséért? HVG, 2011. május 27.
- ³⁹ Varga László: A „Zsidó Tanács utóélete”, *Élet és Irodalom*, 2015. január 9.
- ⁴⁰ Ember Mária: *Ránk akarták kenni*, Héttorony kiadó, Budapest, 1992.
- ⁴¹ Lévai Jenő: *A pesti gettó története*, Erzsébetváros Önkormányzata, Budapest, 2014.
- ⁴² Varga László: „Zsidó bevándorlás Magyarországon”, *Századok*, 1992. 1. sz. 59–79. old.
- ⁴³ Varga László előadása az *Antiszemita közbeszéd Magyarországon 2001-ben* című kötet sajtóbemutatóján.
- ⁴⁴ N. Kósa Judit: „Belépni a fényképbe, és megérteni”, *Népszabadság*, 2004. február 18.
- ⁴⁵ „Holokauszt Központ: Varga szakmai igazgató”, *Népszabadság*, 2004. július 27.
- ⁴⁶ Varga László: „Az »üdülési csekkem«”, *Élet és Irodalom*, 2005. július 22.
- ⁴⁷ *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon*, szerk.: Varga László, Pannonica Kiadó, Budapest, 2006.
- ⁴⁸ Dési János: „Lévai Jenő és a zsidóság”, *Múlt és Jövő*, 2014. 2. 37–49. o., és „Lévai Jenő Jeruzsálemben”, 2015. 1. 76–87. o.
- ⁴⁹ Lévai Jenő: *Csak ember kezébe ne essem én*, Múlt és Jövő kiadó, Budapest, 2016.

